

STEN CARLSSON:

Den svenska frihets- traditionen

Det kan inte utan vidare sägas, att Sverige är "frihetens stamort på jorden", men nog äger landet frihetstraditioner av ovanligt slag, konstaterar Sten Carlsson.

Vår frihetstradition är ett omistligt historiskt arv som dagligen måste vårdas och värnas. Det finns åtskilligt att invända mot våra myndigheters handhavande av sitt frihetsansvar i dagens Sverige. Det personliga ägandet utsätts för kränkningar, enskilda medborgare drabbas av byråkratiska och judiciella övergrepp utan att de alltid får en klar möjlighet till gottgörelse.

Den förmåga att rätt bära friheten som biskop Tomas talar om finns inte alltid i dagens Sverige.

Frihet är det bästa ting
där sökas kan all världen omkring,
den frihet kan väl bära.
Vilt tu vara dig själver hull
du älska frihet mer än gull
ty frihet följer ära.

Biskop Tomas Simonssons dikt av år 1439 om Engelbrekt och Sveriges frihet är inte att fatta som någon hyllning till ett abstrakt frihetsbegrepp. Dikten har ett agitatoriskt syfte och är tillkommen i en bestämd politisk situation. Först hyllas den 1436 mördade folkledaren Engelbrekt Engelbrektsson för sin kamp mot det utlänningsvälde som hade rått i Sverige. Boven i stycket är den numera fördrivne unionskonungen Erik av Pommern, som tyngt Sverige med skatter och låtit onda män råda. Med hjälp av marsken Nils Stensson (Natt och Dag) hade han fört in dannebrogen i Sverige. Riksföreståndaren Karl Knutsson (Bonde) hyllas som Engelbrekts arvtagare. Slutligen följer åtta strofer, i vilka ordet frihet, ständigt upprepat, har en central plats. Ordet är i sin sammansatta form av lågtyskt ursprung. Den närmaste svenska motsvarigheten är frihals, frälse. Detta ord kan tänkas syfta på att den frie mannen inte hade någon ring om halsen som trälen hade. Det kan alternativt alludera på att den frie mannen borde slippa halsuggning. Biskop Tomas säger, att friheten bär upp frid och frälse; de tre orden tillhör för honom samma sfär.

Tomas avser den nationella friheten. Engelbrekt lovordas för att han vänt sig mot allt utländskt inflytande:

Vat Gud ville det måtte allt ske;
han utdrev ändock alla de

Historieprofessor Sten Carlsson är numera emeritus i Uppsala.

som rikit ville arga;
 var han bem och var han ryss,
 var han pal och var han pryss,
 han älskade thöm som varga.

Det är olika östliga nationaliteter som här sättes i skottgluggen; böhmare, ryssar, polacker och preussare. Danskarna nämnes inte. Tomas var inte någon fiende till själva unionen. Inom kort blev han anhängare av unionskungen Kristofer av Bayern.

Tre friheter

Man kan i princip skilja på tre olika slags friheter: den nationella — som Tomas skriver om - den fysiska och den andliga. Den fysiska friheten innebär rätt att råda över egen person och egendom, att byta arbetsplats och uppehållsort, även att byta nationalitet. Trälarna och livegna saknar denna frihet, och den finns inte heller i totalitära stater, där medborgarna inte får röra sig fritt. Apartheidsystemet i Sydafrika och Berlinmuren är typiska exempel på hårda inskränkningar i den fysiska friheten. Biskop Tomas skriver inte direkt om denna frihet men snuddar vid den genom orden:

var heller fri än annars träl
 emedan du kant dig röra.

Den andliga friheten innefattar sådana ting som samvetsfrihet, trosfrihet och yttrandefrihet. Den nationella friheten är i princip en förutsättning för både den fysiska och den andliga friheten men är ingen garanti för dessa. Ryssarna i Sovjetunionen är nationellt fria men åtnjuter varken fysisk eller andlig frihet. Den fysiska friheten är en förutsättning för den

andliga men säkerställer inte denna. Sverige har genom århundraden haft fysisk frihet, men den andliga friheten har varit inskränkt långt fram i tiden. Det kan inte utan vidare sägas, att Sverige är "frihetens stamort på jorden", men nog äger landet frihetstraditioner av ovanligt slag.

Den nationella friheten

Den nationella friheten har i Sverige förblivit obruten genom seklerna. Själva centralstyrelsen har alltid legat i svenska hän-

I Sverige har den nationella friheten förblivit obruten genom seklerna.

der. Stockholm intogs visserligen 1520 för en kort tid av Christian II av Danmark, men eftersom han såsom unionskonung hade vissa legitima anspråk på den svenska kronan, kan det sättas i fråga, om Sverige ens då lydde under främmande inkräktare. Delar av Sverige har senare varit besatta av danska trupper, men dessa har aldrig nått centrum. Ryska trupper har härjat i Norrland och Roslagen; de har rent av med den svenska regeringens goda minne, under en kort tid (1743–44) varit stationerade kring Nyköping och Norrköping. Finland har ockuperats vid tre olika tillfällen före freden i Fredrikshamn 1809. Men det svenska rikets oberoende har inte satts i fråga. I Europa har endast England en motsvarande tradition, ehuru det bör hållas i minnet att grunden till det nuvarande engelska riket lades genom normandernas invasion 1066. Danmark, Tyskland, Österrike, Frankrike, Belgien, Nederländerna och Italien har alla drabbats av främmande

ockupationer, liksom samtliga stater i Östeuropa. Portugal låg under spansktt välde 1580–1640. Spanien självtt liksom Schweiz härtogs av franska trupper under Napoleontiden. Sedan 1860-talet har den svenska frihetstraditionen varit nära förbunden med landets alliansfrihet eller neutralitet, som i sin tur har förutsatt eller ansetts förutsätta ett betryggande försvar. Biskop Tomas inskräpte på sin tid betydelsen av ett dylikt värn:

En fogil han vär sin egen bur
sva gör ock all villena djur.

Den fysiska friheten

Den fysiska friheten var länge inskränkt genom förekomsten av trälar: invånare som härstammade från krigsfångar eller från fria män som på grund av ekonomiska svårigheter måst uppgiva sin frihet. Genom Skarastadgan 1335, utfärdad under Magnus Erikssons eriksgata, avlyses dock trälldomen för all framtid i åtminstone en del av landet: Konungen ger till Guds heder och jungfru Marias ro och nåd och för sin faders och farbroders själar till lag, att allt mankön eller kvinnkön som föds i Västergötlands eller Värmlands lagsagor av kristen man eller kvinna aldrig får vara träl eller trälkvinna eller bära detta namn, ty såsom Gud har frälst de fria från hedendomen, hade han också frälst dem.

Troligen utfärdades liknande stadgor i övriga lagsagor. Egentligen var det fråga om en successiv avveckling av trälldomen, eftersom friheten bara skulle tillförsäkras dem som föddes från och med tiden för stadgans ikraftträdande. Men troligen försvann trälldomen tämligen omgående.

Sverige förskonades senare från den

livegenskap – bundenhet vid torvan – som bredde ut sig i hela östra Europa och även vann insteg västerut. På Själland och andra danska öar rådde Vornedskab, en sorts livegenskap, från 1400-talet till 1702. I hela Danmark fanns Stavnsbaand från 1733 till 1788: unga män fick inte lämna sina födelseorter utan skulle stå till godsägarnas och krigsmaktens disposition. I de landskap som Danmark 1658 avträdde till Sverige fanns aldrig något Vornedskab, men i Skåne och Halland kvarstod det sk hoveriet: rätt för godsägare att utan maximering utkräva dagsverken av underlydande bönder. Systemet försvann slutgiltigt först genom 1907 års arrendelag, efter förslag av regeringen Lindman.

Genom det svenska rikets landvinningar under 1500- och 1600-talen kom dock en del områden med livegenskap att lyda under svenskt välde: Estland, Livland och Svenska Pommern. Carl XI bekämpade livegenskapen i de baltiska provinserna men lyckades inte betvinga godsägarnas motstånd; däremot genomfördes andra förbättringar i böndernas villkor. Anmärkningsvärt är, att de svenskspråkiga bönderna vid kusten aldrig blev livegna. I Svenska Pommern genomdrev Gustaf IV Adolf 1806, att livegenskapen upphörde. I England försvann livegenskapen, i den mån den funnits, slutgiltigt på 1600-talet, i Frankrike 1789. Preussen och andra tyska stater följde efter i början av 1800-talet, Estland och Lettland 1819, det ryska riket i övrigt först 1861, Rumänien 1864. I USA avskaffades neger-slaveriet 1865.

I Sverige nådde de feodala tendenserna sin höjdpunkt vid mitten av 1600-talet. Bönderna fruktade då, att de skulle bli

trälar eller livegna, såsom många av deras ståndsbröder runt om i Europa hade blivit. 1650 års riksdag blev särskilt orolig, bl a till följd av missväxter. I både Frankrike och England pågick inbördeskrig. "Allmogens besvär", d v s de klagoskrifter som bonderiksdagsmännen hade med sig när de for till ständermötena, var fyllda av missnöjesyttringar som var riktade mot skatter, dagsverken, avhysningar och personliga övergrepp. Bönderna fruktade bl a att de s k skattefrälsebönderna, som alltjämt ägde sina hemman men betalade skatt (frälseränta) till olika adelsmän - en följd av att kronan för att få inkomster avhänt sig en del av sin skatteuppbörd - skulle trängas bort från sina gårdar. Modern forskning har emellertid visat, att klagomålen ofta var överdrivna. Övergrepp förekom men endast i undantagsfall. De adliga godsägarna var mestadels goda husbönder, måna om ett gott förhållande till sina underlydande. Kronans fogdar var ofta hårdare än adelns inspektorer. Rättstvister hänsköts till häradsrätterna, där adliga eller ofrälse häradsbönder avgjorde målen i samverken med nämndemän tagna ur böndernas led. Ofta tog rätten bondens parti mot godsägaren.

Genom Carl XI:s reduktion, genomförd på 1680-talet, återtog kronan greppet över statsfinanserna. Adeln hade då uppburit omkring två tredjedelar av de ordinarie grundskatterna, en andel som nu sjönk till omkring en tredjedel. Syftet med hela operationen var fiskalt, inte socialt: det var kronans intressen som fällde utslaget, inte böndernas. Men på lång sikt gynnades bönderna. Genom att åtskillig frälsejord nu förvandlades till kronojord, öppnades inom kort möjligheter för respektive åbo att på billiga villkor genom

s k skatteköp inlösa hemmanet och bli självägande skattebonde. Vid 1800-talets mitt var nära två tredjedelar av rikets jord i böndernas ägo.

Bondeståndets roll

Unikt för Sverige var det politiska inflytande som bönderna utövade genom sin ställning som ett av rikets fyra stånd. Den svenska ständsriksdagen har medeltida anor, men först på 1500-talet fick fyr-

Den andliga friheten är mera subtil än den fysiska och förutsätter en högre grad av medborgerlig mognad.

ståndindelningen fast form. Bondeståndets talman spelade ofta en stor politisk roll. Per Eriksson i Tuna (Roslagen) sökte efter Carl X Gustafs död 1660 stödja kungahuset genom att tillerkänna den avlidne monarkens bror Adolf Johan den makt, som Carl Gustaf hade föreskrivit i sitt testamente. Genom sitt handlande kom talmannen i konflikt med aristokratien och insattes för en kort tid på Uppsala slott. Peder Olsson i Lund (Kalmar län), talman 1686, är känd till utseendet genom en statlig oljemålning av David Klöcker Ehrenstrahl. Under frihetstiden, då den politiska makten låg hos de fyra stånden, vann talmän som Olof Håkansson i Lösen (Blekinge) och Joseph Hansson i Mossebo (Sjuhäradsbygden) politiska positioner som inte hade något som helst motstycke bland deras ståndsbröder i andra europeiska länder. Dock fick bönderna inte sitta i det mäktiga sekreta utskottet, som bl a sysslade med utrikespo-

litiken. Ett undantag gjordes 1742–43, då bönderna drog nytta av den prestige-förlust som drabbat framför allt adeln genom det misslyckade kriget mot Ryssland 1741–43. Redan 1746 blev bönderna dock åter utestängda, emedan ståndet som helhet fick lida för dalkarlarnas uppror 1743 ("stora daldansen").

Gustaf III:s statskupp medförde en minskning av ständernas makt och till att börja med en viss försämring av böndernas sociala position. Uppträden i Skåne och Halland, riktade bl a mot hoveriet, slogs tillbaka med ganska hårda medel. Men efter Gustaf III:s brytning med adeln under kriget mot Ryssland 1788–90 vann bönderna åter terräng. Genom konungens år 1789 utfärdade försäkran och stadfästelse på svenska och finska allmogens fri- och rättigheter likställdes bönderna i princip med övriga jordägare i fråga om rätten till jakt, fiske och skogsavverkning samt möjlighet att förvärva olika slags jord. Några månader före franska revolutionen genomförde konung och ständer sociala reformer, som i andra länder krävde blodsutgjutelse.

Kvar stod dock den sedan medeltiden rådande skillnaden mellan skattebördorna för å ena sidan frälsejorden (alltjämt mestadels innehavd av adelsmän), å andra sidan skatte- och kronojorden. Bondeståndet sökte i samband med 1809 års statsvälvning och det gustavianska kungadömets fall genomdriva en allmän skatteutjämning men lyckades inte. Kravet återkom under tvåkammarriksdagens tid, då det drevs av det 1867 bildade Lantmanpartiet. Efter nästan ändlösa parlamentariska strider fick bönderna omsider igenom sina önskemål genom 1892 och 1901 års grundskatte- och härordnings-

reformer, som innebar att grundskatterna försvann och att det gamla indelningsverket, som tryckt hårt på rot- och rusthållare (mestadels bönder), ersattes av en värnpliktsorganisation.

En viktig sida av böndernas samhällsmakt utövades genom den kommunala självstyrelsen, på sin tid uppmärksammas av Peter den store. Det var prästerna som här stod i centrum, omgivna av kyrkovårdar, sexmän och andra förtroendemän ur allmogens led. Rösträtten blev graderad efter hemmanens storlek. Så småningom (1909, 1918, 1921) infördes lika och allmän rösträtt för båda könen i både politiska och kommunala val, inte utan motstånd från böndernas sida; i likhet med andra makthavare var de tämligen obenäga att minska det inflytande som de under seklernas lopp hade lyckats skaffa sig.

Den andliga friheten

Den andliga friheten är mera subtil än den fysiska och förutsätter en högre grad av medborgerlig mognad. Magna Charta av år 1215 erbjuder ett klassiskt mönster. De frihetsprinciper som där proklamerades ingick visserligen främst som ett led i de feudala baronernas kamp mot den engelska kungamakten men fick med tiden betydelse också för andra folkgrupper. För svensk del är två artiklar i Magnus Erikssons landslags konungabalk från mitten av 1300-talet av speciellt intresse:

Andra artikeln är att han (konungen) skall styrka, älska och vårda all rättvisa och sanning och undertrycka all vrånghet och osanning och all orätt, både med lag och med sin konungsliga makt.

Tredje artikeln är att han skall vara all sin allmoge trogen och trofast, så att han icke skall fördärva någon, fattig eller rik, på något sätt till liv och lemmar, utan att han är lagligen förvunnen, så som lagen säger och rikets rätt: icke heller skall han på något sätt taga något gods ifrån honom, utom enligt lag och efter laga dom, så som förut är sagt.

Dessa ståtliga grundsatser återkom i regeringsreformerna 1719, 1720 och 1772 för att slutligen nå sin stilistiska och även sakliga fulländning i § 16 av 1809 års regeringsreform:

Konungen bör rätt och sanning styrka och befordra, vrångvisa och orätt hindra och förbjuda, ingen fördärva eller fördärva låta till liv, ära, personlig frihet och välfärd, utan han lagligen förvunnen och dömd är, och ingen avhända eller avhända låta något gods, löst eller fast, utan rannsaking och dom, i den ordning Sveriges lag och laga stadgar föreskriva; ingens fred i dess hus störa eller störa låta; ingen från ort till annan förvisa; ingens samvete tvinga eller tvinga låta, utan skydda var och en vid en fri utövning av sin religion, så vitt han därigenom icke störer samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer. Konungen låte en var bliva dömd av den domstol, varunder han rätteligen hör och lyder.

Motsvarande föreskrifter finns i 1974 års regeringsform men nu utan den klang och det patos som har gällt sedan 1300-talet. Den nuvarande lagtexten påminner mera om formuleringarna i en postorderkatalog.

Naturligtvis har verkligheten inte alltid svarat mot de vackra orden. Framför allt har religionsfriheten länge varit inskränkt. Den katolska medeltidskyrkan

var intolerant, och den lutherska enhetskyrkan var minst lika ofördragsam. Under 1700-talet visade det sig dock vara ekonomiskt olyckligt att hindra olika invandrargrupper från en fri religionsutövning, vilket ledde till lättnader för anglikaner, reformerta, katoliker och judar, dock utan att svenska medborgare fick rätt att lämna den lutherska statskyrkan. Religionsfrihetsklausulen i 1809 års religionsreform avsåg närmast befrielse från ett redan urholkat gudstjänst- och nattvardstvång. Svenska medborgare som övergick till exempelvis katolicismen hotades av arvlöshet och landsförvisning. Först 1860 medgavs rätt till övergång till annat av staten erkänt samfund, och först 1951 erkändes möjligheten att lämna Svenska kyrkan utan att tillkännage övergång till annat samfund.

Även tryckfriheten har länge varit inskränkt, av både politiska och religiösa skäl. 1766 års tryckfrihetsförordning öppnade med sina frisinna stadganden dörren för en politisk debatt med mycket få internationella motstycken. Tryckfriheten begränsades åter under den gustavianska tiden men återinfördes på grundlagsriksdagen 1809–10, naggades för en tid i kanten av Carl XIV Johan, liksom av samlingsregeringen under andra världskriget, men har i det stora hela blivit bestående.

Som helhet kan sägas, att Sverige äger nästan unika traditioner, vad den nationella och den fysiska friheten beträffar, och att även den andliga friheten, utan att äga samma kompakta sekellånga förankring, står på ovanligt fast grund.

Friheten i dag

Vad har nu detta att säga nutidens svenskar? Först och främst måste vår frihetskulturs tradition betraktas som ett omistligt historiskt arv, som måste dagligen vårdas och värnas. Trots att Sverige alltjämt är att räkna till den mycket begränsade gruppen av verkligt fria länder på jorden, finns åtskilligt att invända mot våra myndigheters handhavande av sitt frihetsansvar. Det personliga ägandet utsätts för kränkningar, enskilda medborgare drab-

Regeringsformens nuvarande text påminner om formuleringarna i en postorderkatalog.

bas av byråkratiska och judiciella övergrepp, utan att de alltid får en klar möjlighet till gottgörelse. Vid expropriationer i samband med t ex vägbyggen och skjutfältsanläggningar åsidosättes ibland medborgarens rätt att få behålla hem och mark. Våra fackliga organisationer, som ursprungligen tillkommit som redskap för den individuella friheten, företer stundom tyranniska drag. I samband med arbetskonflikter inom den offentliga sektorn utsätts, i skydd av gällande lagstiftning, inte sällan utanförstående grupper – trafikanter, patienter, elever – för oförskyllta lidanden och frihetsinskränkningar.

ar. Den förmåga att rätt bära friheten som biskop Tomas talar om finns inte alltid i dagens Sverige

Det måste emellertid också inskräpas, att den svenska friheten sedan medeltiden är förenad med lojalitet, solidaritet och ansvar. Det har utövats inom ramen för byalag, socken- och landskapsmenigheter samt inom riket som helhet. Den från USA kommande moderna s k nyliberalismen äger en annan historisk bakgrund, skild från den svenska. Ett övermodigt proklamerande av individens rätt att t ex i ekonomiska sammanhang skaffa sig fördelar på medmänniskors eller på det allmännas bekostnad är inte förenligt med vår frihetstradition, även om manipulationerna i fråga till äventyrs i formell mening håller sig inom lagens ramar.

Det duger inte att åberopa olika myndigheters fräckhet som ett försvar för individuellt självsvåld. Särskilt stora krav måste ställas på personer i ledande positioner inom politik, förvaltning och näringsliv. Tyvärr har allmänhetens förtroende för dessa grupper sjunkit under senare tid.

Från konservativ synpunkt ter det sig i detta läge viktigt att betona det kulturkonservativa momentet i vår frihetstradition, ytterst förankrat i det kristna kärleksbudet. Det är viktigt att värna den enskildes frihet. Men denna frihet får inte leda till inskränkningar i andra människors frihet.